

НЕСИНОВА С. В.,кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права
(Дніпропетровський університет
імені Альфреда Нобеля)

УДК 340.112

**ПРО НЕОБХІДНІСТЬ НАУКОВОГО ОБҐРУНТУВАННЯ
СУТНОСТІ ПОНЯТТЯ «ІНСТИТУТ» В ПРАВІ**

Стаття присвячена дослідженню поняття «інститут» в різних сферах наукової думки, зокрема соціології, економіки, політології та права. Здійснено аналіз наукових праць юристів щодо поняття та місця інституту в праві. Обґрунтовано необхідність подальшого дослідження цього поняття. Сформульовано питання, які необхідно вирішити для всебічного дослідження правового інституту.

Ключові слова: *інститут, правовий інститут, система права, правова система, інституційність.*

Статья посвящена исследованию понятия «институт» в различных сферах научной мысли, в частности социологии, экономики, политологии и права. Осуществлен анализ научных трудов юристов-ученых относительно понятия и места института в праве. Обоснована необходимость дальнейшего исследования этого понятия. Сформулированы вопросы, которые необходимо решить для всестороннего исследования правового института.

Ключевые слова: *институт, правовой институт, система права, правовая система, институционность.*

The article investigates the concept of «institution» in various fields of scientific thought, including sociology, economics, political science and law. The analysis of scientific papers legal scholars on the concept and place of the institution in the law. The need for further study of the concept. Formulated questions that need to be addressed for a comprehensive study of the legal institution.

Key words: *institute legal institution, legal system, legal system, institutional.*

Вступ. Незважаючи на те, що інституціональний напрям соціологічних, економічних, політичних та правових досліджень набув достатнього розвитку, зміст поняття «інститут» залишається визначеним нечітко, що спричиняє неоднакове використання цього терміну у правовій сфері. Так, питанням поняття правових інститутів, їх класифікації, особливостям їх розвитку в системі права приділяли свою увагу вчені: С.С. Алексєєв, М.А. Аржанов, С.Н. Братусь, О.С. Іоффе, О.А. Красавчиков, Л.И. Дембо, В.С. Якушев, О.А. Киримова тощо. Але ці дослідження інститутів в правовій сфері були здійснені в межах розробленої за радянських часів системи права, що є значно меншою за правову систему, вчення про яку з'явилися пізніше.

Постановка завдання. Тому основними завданнями цієї статті є дослідження сутності терміну «інститут», з'ясування результатів наукових розробок щодо визначення цього поняття в соціології, економіці, політології та обґрунтування необхідності дослідження поняття «інститут» в межах правової системи та визначення шляхів такої наукової діяльності.

Результати дослідження. Варто зазначити, що з'являються інститути в суспільстві тоді, коли люди в соціальних групах намагаються спільно реалізовувати свої потреби. У ході суспільної практики вони знаходять деякі шаблони поведінки, прийнятні зразки, які через оцінку та повторення поступово перетворюються в звички та стандартизовані звичаї. Протягом деякого часу ці шаблони (зразки) поведінки підтримуються суспільною думкою, приймаються та узаконюються. На цій основі розробляється також і система санкцій.

В. Мандибура справедливо стверджує, що інститути включають увесь спектр надбудовних соціальних відносин. Інститути як елементи системно-організаційної структури суспільства поділяються на: 1) владно-організаційні інститути (інститути державної влади, інститут місцевого самоврядування); 2) базисно-господарські та функціонально-економічні системні інститути (інститут власності, інститут підприємництва, інститут грошей, фінансово-кредитний інститут, інститут ціноутворення); 3) господарсько-асоціативні інститути (домогосподарство, фірма, держава); 4) асоціативно-соціальні інститути (партії, профспілки, суспільні об'єднання, громадські організації) [1, с. 111].

Існує кілька підходів до визначення цього поняття. В економіко-соціологічних дослідженнях, на думку С.О. Матвеева, Л.І. Лясоти [2, с. 71], існує кілька варіантів тлумачення інститутів: 1) вони являють собою сукупність встановлених у відповідних сферах правил гри та діючих відповідно до цих правил соціальних суб'єктів, у першу чергу – організаційних структур. 2) з іншої позиції, ототожнюючи це поняття з «відносно ustalеними типами і формами соціальної практики, завдяки яким організовується суспільне життя, забезпечується усталеність зв'язків та відносин у рамках соціально організованого суспільства» [3, с. 157], тобто акцентується увага на результатах функціонування інституту.

Крім того існує й інше визначення, згідно з яким «інститут» – це сукупність формальних організацій, які задовольняють суспільну потребу.

Досить часто, використовуючи інституційний підхід, автори досліджень у своїх працях ототожнюють ці два поняття, розглядаючи спочатку інституції як організації, суспільні утворення, а потім називають їх інститутами. У зв'язку з цим виникає необхідність у з'ясуванні таких понять, як «інститут» та «інституція».

Дослідження різних поглядів на інституції як соціальну категорію показало, що не існує єдиного погляду на їх визначення та класифікацію. В науковій літературі інституції представлені як правила, стійкі норми; як стандарти поведінки; як звички, рутини, звичаї, традиції; як стереотипи мислення; як соціальні відносини; як закони та організації (установи), що контролюють певні соціальні відносини; як механізм вирішення конфліктів між економічними суб'єктами; як законопримусовий механізм тощо.

Існуючі підходи до визначення інституцій, поширені в науковому середовищі, умовно можна розбити на три групи: «фундаторська ортодоксія», «тотально-інституційний» підхід, «інституційно-системне структурування» [4].

Представники «фундаторської ортодоксії» тлумачать інституції як найважливіші фактори економічної взаємодії. Д. Норт та його послідовники визначають інституції як «правила гри» (формальні; неформальні; ті, що забезпечують ефективність перших двох), розмежовуючи поняття інституції та організації, оскільки останні є учасниками «гри за правилами». Цей підхід найбільш перспективний для розвитку економіко-соціологічних досліджень, в межах якого розроблено визначення інституту в рамках теорії нового інституціоналізму, де він розглядається як комплекс правил, принципів, норм, установок, які регулюють різні сфери людської діяльності. Представник цього напрямку Д. Норт вважає, що інституції – «це правила, механізми, що забезпечують їх виконання, і норми поведінки, що структурують повторювані взаємодії між людьми» [5, с. 73]. А. Гриценко, прихильник тотально-інституційного підходу, зазначає, що «в суспільстві немає нічого, що б не являло собою інституції. Інституції – це не просто елементи суспіль-

ства, це все суспільство, розглянуте в певному аспекті» [6, с. 21]. О. Яременко доповнює зміст даного поняття тим, що інституція як «традиція, норма, як безумовний спосіб господарюючої поведінки є чимось стійким, незмінним, стабільним» [7, с. 3].

Напрямок «інституційно-системного структурування» передбачає визначення інституцій з позиції поєднання універсальності та операційності їх сутності, структурування, чітко визначення їх місця в суспільній системі. Наприклад, Ю. Ольсевич вважає, що категорія означає «обмеження, вигадані людьми, які спрямовують людську взаємодію у певне русло та структурують стимули в процесі обміну» [8, с. 37], Р. Пустовіт тлумачить інституції як «звички і стереотипи мислення, притаманні значній спільноті людей» [9, с. 27].

Дослідження явища «інститут» в економічній сфері діяльності суспільства спричинило виникнення такого поняття як «*економічні інститути*», які можна охарактеризувати як сукупність формальних та неформальних норм і правил, які регулюють поведінку людей в економічній сфері діяльності. Переваги цього підходу, як слушно зауважують С.О. Матвеев, Л.І. Лясота, в тому, що чітко можна розрізнити і порівняти поняття «економічний інститут» та «економічна організація». Економічні організації – це суб'єкти, які функціонують за інституціональними правилами, але й мають певний ступінь свободи вибору своєї поведінки. Причому ступінь їх підпорядкування правилам залежить від рівня інституціонального контролю. Таким чином, економічні інститути слід розуміти не як жорсткі обмежувальні структури, а гнучкі структури, що трансформуються під впливом дій. Вироблення правил, що діють у соціально-економічному просторі, – це і є створення інституцій. В економічній сфері інституціональні структури повинні обмежувати учасників у процесі обміну, щоб запобігти обману і порушенням, які обіцяють зиск для однієї сторони і витрати для іншої. Такі інститути охоплюють сформовані системи договірної права, взаємних зобов'язань, гарантій, торгових марок, моніторингу, а також механізм втілення правових норм у життя [2, с. 72].

В юридичній науці дослідження поняття «правовий інститут» здійснювалось окремими авторами, але лише через призму внутрішньої структури права. Так, питанням поняття правових інститутів, їх класифікації, особливостям їх розвитку в системі права приділяли свою увагу С.С. Алексєєв, М.А. Аржанов, С.Н. Братусь, О.С. Іоффе, О.А. Красавчиков, О.А. Киримова тощо. Так, М.А. Аржанов зауважує: «Оскільки правильно те, що система права повинна відображати конкретні особливості даного історичного типу права, даної правової практики, то це може бути досягнуто лише в тому випадку, якщо система буде слідувати за змістом, а не за формою правових норм. Зміст правової норми – ось що рішучим чином виявляє у собі специфіку даного суспільства... У формі права його специфіка виступає слабше, у формі мається відносно більше елементів загального в праві різних історичних типів та формацій» [10, с. 32].

Як зазначав С.С. Алексєєв, правовий інститут – це первинний самостійний структурний підрозділ галузі, перша та найбільш важлива сходинка у формуванні галузі, де правові норми групуються, не випадково, а за їх юридичним змістом, обумовленим змістом конкретних суспільних відносин. В результаті складається струнка система пов'язаних між собою внутрішнім змістом правових норм, що забезпечують в процесі впливу права на суспільні відносини досягнення бажаного результату. Правильним є твердження, що правові норми не діють ізольовано, що вони функціонують в межах того чи іншого інституту [11, с. 214].

Цікаві пропозиції щодо структури системи права зробив О.С. Іоффе. Так, зокрема, він стверджував, що структурними підрозділами системи права є норми та правові принципи, субінститути та інститути, підгалузі та галузі права [12, с. 51].

Варто погодитись з думкою А.Ф. Шебанова, що розвиток галузей права, вдосконалення законодавства повинно відбуватись через розвиток саме правових інститутів. При цьому мова йде про вдосконалення не тільки змісту правових норм, що є головним, але й форм вітчизняного права [13, с. 138].

Безпосередньо досліджували саме правовий інститут та присвячували свої праці цьому явищу наступні юристи науковці та практики. Так, Л.И. Дембо у своїй статті «О принципах построения системы права» (1956 р.) ще тоді помітив, що в літературі «прийнято зловживати цим терміном, застосовувати його дуже широко, до будь-якого правового явища, не вкладаючи в цей термін якогось конкретного змісту» [14, с. 93]. Варто зазначити, що це зауваження досі зберігає свою актуальність та потребує певної наукової фундаментальної розробки, включаючи різні методологічні підходи до вивчення цього правового явища.

Кандидат юридичних наук В.С. Якушев у своїй праці «О понятии правового института» (1970 р.) також зазначав, що термін «правовий інститут», або «інститут права», в юридичній літературі, напевно, один з найбільш часто застосовуваних; однак до теперішнього часу він ще не отримав достатньої визначеності. Варто погодитись з його думкою, що в самому широкому виді правовий інститут в більшості випадків розуміється як щось середнє між нормою та галуззю права, що, звичайно, не відповідає ані теоретичним, ані практичним вимогам [15, с. 62].

З юридичної точки зору термін «інститут» має кілька значень. Так, прирівнюючи інституції до інститутів, О.В. Катигрובה у своїй праці «Сутнісна характеристика понять «інститут» та «інституція» в теорії інновацій» (2011 р.) зазначає, що під інституціями ми розуміємо систему формальних та неформальних норм і правил у вигляді стандартів поведінки, звичок, рутини, традицій, звичаїв, що визначають домінуючий спосіб мислення для соціальної групи чи всього народу у економічній, соціальній, політичній або будь-якій іншій сфері; а також у вигляді сукупності законів, що контролюють певні соціальні відносини шляхом формування механізму вирішення конфліктів між господарськими суб'єктами, виконуючи функцію регулятора суспільних явищ [4].

Натомість інший автор П. Сандеуар у своїй праці «Введение в право» (1994 р.) під інститутом розуміє будь-який орган, будь-яку установу, структуру і функціонування якої визначається нормами права. Так, наприклад, інститутами є парламент, Банк Франції, Комеді Франсез. У більш вузькому значенні, на його думку, поняття інституту представляє собою найважливішу концепцію юридичної теорії, що прагне до пояснення суспільного життя через організацію індивідів у рамках «проміжних корпусів», усередині яких встановлюються системи поділу прав і підтримки рівноваги сил. У третьому значенні термін «інститут» є інструментом юридичної техніки [16].

Роль інститутів полягає в забезпеченні визначеності людських взаємин, яка досягається завдяки дотриманню офіційних і неофіційних обмежень, або інституціональних обмежень, на підставі яких і відбувається людська взаємодія [2, с. 71]. З цим варто погодитись, оскільки саме людьми створюються та розвиваються інститути. Перебуваючи у суспільному житті вони поступово змінюються, оскільки змінюється саме суспільство. Як наслідок, інститути накладають певні обмеження на індивідуальний вибір, змінюючи таким чином доступні варіанти вибору поведінки окремого індивіда.

З точки зору юридичної техніки, як зазначає П. Сандеуар, правові інститути є механізмами встановлення норм права, тобто являють собою окремі вузли правових норм, що визначають юридичну ситуацію в цілому. Існуючи поряд з концепціями і категоріями, юридичні інститути несуть в собі фактор цілепокладання, виводячи мету, загальну для різних правових норм і, отже, зв'язуючи їх в єдине ціле [16].

Юридичні інститути є суспільними структурами, які впорядковують взаємовідносини людей, що виникають у спільній діяльності, вкладають їх у певні рамки. Ступінь відповідності між інституціональними цілями та рішеннями, що приймають індивіди, залежить від ефективності примусу. Він здійснюється через внутрішню заборону на діяльність, страх покарання за порушення відповідних норм, суспільні санкції або державний примус.

Крім того, не варто забувати, що поруч з правовими інститутами, в основі яких лежать відносно самостійні види суспільних відносин, в кожній галузі права визнають-

ся інститутами й деякі сукупності норм, що згруповані за іншою ознакою. Зокрема, в цивільному праві правовим інститутом вважають сукупність норм, що визначають становище фізичної особи як учасника цивільних правовідносин, тобто майнових та особистих немайнових. Але враховуючи те, що норми цього правового утворення містять правила, які встановлюють лише види відносин, учасником яких може бути фізична особа, а також умови участі людини в цих відносинах, чи можливо такі сукупності норм визнавати правовим інститутом? Подібні питання можна поставити щодо правових норм, що закріплюють правовий статус юридичної особи, а також позовну давність, відповідність у певному правочині тощо. Традиційно їх називають загальними правовими інститутами.

Загальні інститути у наведеному прикладі покликані регулювати окремі сторони тих же самих майнових чи особистих немайнових відносин. Тут немає якогось особливого предмета правового впливу. Під час обґрунтування існування загальних інститутів В.С. Якушев зазначає, що оскільки «в різнорідних відносинах є загальні моменти (наприклад, тільки особи, що володіють необхідними інтелектуальними та вольовими якостями можуть здійснювати купівлю-продаж, оренду, дарування тощо; до особи, яка не виконала свого обов'язку, можливе застосування примусових заходів протягом певного часу і т. п.), тому і виникла необхідність у цих загальних інститутах» [15, с. 64].

Однак оскільки матеріальною основою будь-якого правового інституту є наявність суспільних відносин, що потребують врегулювання, то варто замислитись щодо визначення ознак правового інституту та з'ясування питання щодо можливості вважати ті правові явища, які безпосередньо не відображають за своїм змістом окремих правовідносин, правовими інститутами.

Деякі вчені намагалися спростувати саме ідею інституту, звести її до прояву «юридичного романтизму». Проте звернення до теорії «інститутів» робить можливим «раціональне узагальнення правил з одночасним виправленням помилок, допущених у процесі поверхневого або надмірно радикального поділу права на галузі» [17, с. 311-312].

Яку ж сукупність норм можна визнати правовим інститутом? Відповідь на це питання слід шукати за межами системи права. До того ж певні суспільні відносини, об'єднані своєю однорідністю, повинні складати основу правового інституту. Неможливо казати, що критерії розподілу права на галузі, вироблені радянської юридичною наукою, набувають вирішального значення і при визначенні правового інституту. Вважаємо, що послідовно використовуючи єдиний методологічний підхід, необхідно в той же час знайти ті конкретні фактори, які характеризують дану групу суспільних відносин, що складають основу правового інституту.

Висновки. Отже, вважаємо, у вивченні правових інститутів усе більш стає очевидним рух усередину правової системи, від тих феноменів, правових явищ, що лежать на поверхні та закріплені як глави та розділи у нормативних актах, до пошуку сутності правових інститутів як характеристик внутрішнього правового устрою, що визначають закономірності розвитку громадянського суспільства та забезпечують його цілісність.

Якщо раніше правові інститути трактувались як структурні елементи системи права, сукупність правил поведінки, закріплених юридично для врегулювання в межах певної галузі, окремий вид правовідносин, то в сучасних умовах правові інститути доцільно розглядати як явища більш високого порядку, тобто як регулятори суспільних явищ, усвідомлюючи форми соціальної поведінки, соціальні ролі чи організації.

Список використаних джерел:

1. Мандибура В.О. Інституційна архітектоніка власності та закономірності її функціонування / Мандибура В.О. // Інституційна архітектоніка та механізми економічного розвитку : Матеріали наукового симпозиуму. – Х. : ХНУ, 2005. – С. 110–116.
2. Матвеев С.О., Лясота Л.І. Економічна соціологія : підручник. – Суми : Університетська книга, 2006. – 184 с.

3. Социология: словарь-справочник / Отв. ред.: Г.В. Осипов. – М. : Наука, 1990 . – Т.1 : Социальная структура и социальные процессы . – 1990. – 205 с.
4. Катигрובה О.В. Сутнісна характеристика понять «інститут» та «інституція» в теорії інновацій // Матеріали Міжнародної науково-практичної Інтернет-конференції «Научні дослідження і їх практичне застосування. Сучасний стан і шляхи розвитку – 2011», 4-15 жовтня 2011 року [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.sworld.com.ua/index.php/ru/economy-311/economic-theory-and-history-311/7510-description-of-understanding-sutnsna-qnstitutq-ta-qnstitutsyaq-in-teor-nnovatsy>.
5. Норт Д. Інститути і економічний ріст: історичне вступне / Переклад Е. І. Ніколаєнко // THESIS. – 1993. – Весна. – Т. 1. – Вип. 2. – 23 с.
6. Гриценко А. Наука і мистецтво інституціонального будівництва / А. Гриценко // Інституційна архітектура та механізми економічного розвитку: Матеріали наукового симпозиуму. – Х.: ХНУ, 2005. – С. 20–31.
7. Яременко О.Л. Механізм інституційних змін / О.Л. Яременко // Економічна теорія. – 2006. – № 1. – С. 3–12.
8. Ольсевич Ю. Інституціоналізм – нова панацея для Росії? / Ю. Ольсевич // Проблеми економіки. – 1999. – №6. – С. 35–39.
9. Пустовійт Р. Інституціональна теорія та економічний розвиток: генезис і сучасність / Р. Пустовійт // Вісник Київського національного торговельно-економічного університету. – 2003. – №2. – С. 26–33.
10. Аржанов М.А. О принципах построения системы советского социалистического права // Советское государство и право. – 1939. – № 3. – С. 26–35.
11. Алексеев С.С. Общая теория социалистического права. Вип. I. – Свердловск. – 1963. – 274 с.
12. Иоффе О.С. Структурные подразделения системы права (на материалах гражданского права) // Ученые записки / ВНИИСЗ. Вип. 14. – М., 1968. – С. 45–60.
13. Шебанов А.Ф. Форма советского права. – М. : Изд. «Юридическая литература», 1968. – 213 с.
14. Дембо Л.И. О принципах построения системы права // Советское государство и право. – 1956. – № 8. – С. 88–98.
15. Якушев В.С. О понятии правового института / В.С. Якушев // Правоведение. – 1970. – № 6. – С. 61–67.
16. Сандеуар П. Введение в право. – М. : Издательская группа «Интраэк-Р», 1994 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.pravo.vuzlib.org/book_z005.html.
17. Бергель Ж.-Л. Общая теория права / Под. общ. ред. В.И. Даниленко / Пер. с фр. – М. : Издательский дом NOTA BENE 2000. – 576 с.

